

A SZÉKELY JERUZSÁLEM ÉS A SZOMBATOSOK UTÓDAINAK ÁBRÁZOLÁSA A 19. SZÁZAD VÉGI, 20. SZÁZAD ELEJI ÚTIRAJZ-IRODALOMBAN

ÚJLAKI-NAGY RÉKA

THE REPRESENTATION OF THE SZEKLER JERUSALEM
AND THE SUCCESSORS OF SABBATARIANS
IN THE TRAVEL LITERATURE OF THE LATE 19TH AND EARLY 20TH CENTURIES

I examine a small section of Transylvanian travel literature comprising travel descriptions by visitors to the Sabbatarian proselyte community of Böződújfalu between the 1870s and the Second World War. The main purpose is to present how the image and self-view of the community emerge from these descriptions. The image takes strikingly different forms depending on the national and confessional affinities of the travellers. Jews seeking emancipation painted a positive picture of the proselytes or *gers* and recognized their Jewishness in religious terms, while conservative Orthodox Jews were mostly critical. Neither did Hungarian visitors see them as authentic Jews, but merely as making some ignorant but determined effort that burdened their lives, renouncing their individuality, never being recognized, and ultimately not belonging anywhere. This non-belonging and failure to be accepted was expressed through nicknames like “spotty dogs” and “bats”.

The *gers* themselves lived out their mixture of ideas in complete frankness, as manifested in both dress and behaviour. They declared themselves to be fully Hungarian and fully Jewish, without distinguishing between national and religious identity.

Keywords: Sabbatarians, travelogues, Bezidu Nou, proselyte community, religious and national identity

„A világon leggyönyörűbb gyalogút Böződről Böződúfaluba – kezdi riportját Móricz Zsigmond 1941-ben. – Körös-körül hegyek, középszerű, regényes hegyek, a talpuktól a tetejükig felszántva. Mikor megnyílik a másik völgy, kitérül Böződújfalu. Lent a völgyön karéjban házak. Középen a fehér bádognéző templom. Fekete és piros tetők. Álmélkodva lehet gyönyörködni benne.”¹

Hasonló látvány fogadta mindazokat, akik a 19. század közepétől a második világháborúig utazókként felkeresték ezt a kis székely falut. Nem a természeti vagy a lakott táj látványa

Újlaki-Nagy Réka, tudományos segédmunkatárs, BTK TTI, Kora újkor osztály. A tanulmány az NKFI K 129236 számú projekt támogatásával készült. Köszönet Isaszegi Bélának hasznos észrevételeiért, javaslataiért.

¹ Az útirajz eredetileg a *Kelet Népe* 1941 július 1-i számában jelent meg A szombatosok között címmel.

vonzotta azonban őket oda, mint ahogyan magát a nagy író sem, hanem valami egészen sajátos, egy olyan vallási, kulturális és szociológiai kuriózum, amit szombatosságnak vagy „zsidózásnak” hívnak.² Ez az 1580-as években született, kereszténység és zsidóság közti vallási mozgalom az egyházi hagyományok megtisztításának igyekezetében olyannyira visszakanyarodott a kezdetekhez, hogy elméletben csak egyetlen tanítás kötötte a kereszténységhez, a Jézus-Messias azonosságban való hit. A kezdet pedig, amelyhez visszakanyarodni igyekezett, nem az őskereszténység volt, hanem az ószövetség világa, annak rituális előírásaival és választott népével együtt.³ A szombatásokat a kereszténységhez kötő vékony szál – a Jézusban mint Messiasban való hit – az évszázadok alatt kikopott az üldözött közösség hitéből. Ennek következtében 1868-ban, az emancipációs törvény megszületésekor a közösség tagjai úgy döntöttek, hogy kialakult meggyőződésüket nyíltan vállalják és formálisan belépnek a zsidóságba.⁴

A betérés környékén és főként utána sok Galíciából származó, vándor haszid zsidó fordult meg a frissen megalakult prozelita hitközségben, amely anyagi gondokkal küszködött, és nem volt képes arra, hogy saját rabbit tartson. A vándor lengyel zsidók egy-egy évre sakteri, előimádkozói és tanítói (mindenes) feladatot vállaltak, és meghatározó befolyással voltak a közösség vallásos életének, világképének és identitásának alakulására.⁵ Zsidóságba való betérésükkel szinte egy időre esett a szombatosság tudományos felfedezése⁶ és az utazás divatjának térnyerése. Megnőtt a „székely Jeruzsálem”, vagyis Bözödúj-

- ² A „zsidózás” vagy „judaizálás” kifejezéssel kapcsolatban lásd Dán Róbert tanulmányát: „Judaizare” – The Career of a Term. In: *Antitrinitarianism in the Second Half of the 16th Century*. Ed. Róbert Dán – Antal Pirnát. Leiden–Bp., 1982. 25–34. Dán magyar nyelven a szombatosságról írt monográfiájának bevezetőjében írt erről. Lásd Dán Róbert: *Az erdélyi szombatosság és Péchi Simon*. Bp., 1987. 11–26.
- ³ A szombatosság kialakulásáról és korai időszakáról a legfontosabb tudományos igényű írások Dán Róberttől származnak. A 16–17. századdal foglalkozó monográfiáját lásd az előző lábjegyzetben.
- ⁴ A betéréssel kapcsolatban lásd Gidó Attila: *Öt forrás az erdélyi szombatosság XIX. és XX. századi történetéhez*. In: *Aeropolisz. Történelmi és társadalomtudományi tanulmányok*. VI. Szerk. Hermann Gusztáv Mihály – Kolumbán Zsuzsanna – Róth András Lajos. Székelyudvarhely, 2006. 162–181.; *Zsidó székelyek. A bözödújfalusi szombatosság emlékezete*. Szerk. Újlaki-Nagy Réka. Bp., 2020. 17–23., 99–125.
- ⁵ Az egymást szinte évente váltogató galíciai vándorzsidóknak a prozeliták közti ténykedésével kapcsolatban lásd András Kovács: *The Impact of the Pilgrim Hasidic Rabbis Upon the Development of the Religious Life of the Transylvanian Sabbatarians at the End of the 19 Century*. *Studia Judaica* 3 (1994) 165–169. Kovács szerint tíz év alatt egy egész sereg lengyel zsidó fordult meg Bözödújfaluban 1885-ig, amikor a hitközség már meg tudta engedni magának, hogy állandó tanítót tartson 400 forintért, bár a bér kifizetése eléggé akadozott később is. Kovács szerint az említett haszidok módszere a sokterápiához hasonlított, vagyis azonnali váltást követelt a szombatostoktól a nyelv és szokások tekintetében, bármiféle fokozatosság nélkül. A századforduló táján Paneth Ezekiel ben Moshe marosújvári rabbi látta el a prozeliták között a szertartási feladatokat. Moshe Carmilly Weinberger: *A zsidóság története Erdélyben (1623–1944)*. Bp., 1995. 212. A későbbi években az útirajzokban emlegetett Hirsch Izsák, majd a hitközség feloszlásáig Fried Jakab látta el a rituális teendőket.
- ⁶ A 19. század közepén fedezte fel a tudóstársadalom a szombatosságot. 1850-ben mutatta be Lugossy József az Akadémia felolvasósülésén az első szombatos énekeskönyvet, amiről akkor még azt gondolták, hogy az egyetlen fennmaradt példány. Nemsokára azonban előkerültek még kéziratok, elkezdték gyűjteni, felvásárolni őket. 1855-ben megszületett róluk az első néprajzi-antropológiai leírás, amely saját élményre épített. Lásd a bözödújfalusi unitárius lelkész írását: Ürmösi Sándor: *Székely magyar szombatosság Erdélyben. Jegyzékül a’ honi történethez* (1855). In: *Zsidó székelyek*, 35–80. Bár ez kéziratban maradt, mégis eljutott Orbán Balázshoz, aki merített belőle *A Székelyföld leírásában* [Pest, 1868.] a szombatosságot ismertető részhez és ebből ihletődött Kemény Zsigmond *Rajongók* [Pest, 1858.] című regénye is.

falu és az ottani prozelita hitköztség – a korabeli Európa egyetlen prozelita hitköztsége – iránti érdeklődés, ami körülbelül a hitköztség történetének végéig, a második világháborúig tartott.

A Bözödújfalut meglátogatók közt voltak zsidók és nem zsidók egyaránt, magyar, román, német és angol anyanyelvűek. Az általuk írt útirajzok, beszámolók jórészt folyóiratokban, hírlapokban jelentek meg, ahol az ilyen jellegű – utazással kapcsolatos – rovatok nagy népszerűségnek, olvasottságnak örvendtek. Néhány szaktanulmányon, illetve Kohn Sámuel monográfiáján⁷ kívül ezek voltak az egyedüli eszközei a szombatosság, illetve ekkor már prozelita vagy úgynevezett gér közösség (a 'gér' jelentése prozelita, ezt a kifejezést használták leginkább saját magukra vonatkozóan) reprezentációjának, tágabb közönség előtt való megjelenítésének. Okkal feltételezhető tehát, hogy a személyes kontaktust vagy szóbeli híradásokat leszámítva e szövegeknek volt a legjelentősebb közvéleményformáló erejük. Nem lényegtelen ezért, hogy milyen is volt a bennük bemutatott közösség.

Az említett, egy évszázad alatt született útirajzok, beszámolók olyan szövegekörpuszt tesznek ki, amelynek jellegzetes vonásai vannak, visszatérő motívumai és tematikái. A tanulmány igyekszik ezekre a jellegzetes elemekre és kontextusra rámutatni. Mindemellett azonban fő célja annak a gér (szombatos-utód) képnek a bemutatása, amely ezekben a szövegekben körvonalazódik, és amely ily módon szélesebb társadalmi körökben is terjedt és befolyásolta a közösség 20. századi megítélését, nem utolsósorban történetét. Bár a tárgyalt időszakban született útirajzok száma nagyobb, a tanulmány által vizsgált és hivatkozott szövegek egészét a *Zsidó székeleyek* című kötetben megjelent útirajzok teszik ki.⁸ Ezek a válogatott útirajzok – 17 darab – tekinthetők ugyanis a legreprezentatívabb, leginformatívabb és leginkább eredeti, egyéni észrevételeket tartalmazó szövegeknek az összes közül. A kihagyott útirajzok számban nem haladják meg ezeket, és nem tartalmaznak újszerű, lényegi információkat, többnyire az előttük járt utazók élményeire és ismereteire építenek. Az útirajzok között van többrészes és egy többszöri utazásról tájékoztató is.

A székelij Jeruzsálem mint mitikus hely és az utazások kontextusa

A szakirodalomban elterjedt „székely Jeruzsálem” névvel legelőször Ürmösi Sándornál, egy bözödújfalusi unitárius lelkésznél találkozunk, aki 1855-ben egy kis könyvet írt a falubeli szombatosokról.⁹ A megnevezést egyrészt az indokolta, hogy az ekkor még néhány környékbéli faluban is lappangó szombatosok Bözödújfalut tekintették vallási központjuknak, ide zarándokoltak ünnepnapokon. Ez az egykori Udvarhelyszékben, a mai Maros és Hargita megye határán található település volt az utolsó, ahol a legtovább fennmaradtak és vallásos ünnepeiket megtartották.

⁷ Kohn Sámuel: *A szombatosok. Történetük, dogmatikájuk és irodalmuk, különös tekintettel Péchi Simon életére és munkáira.* Bp., 1889.

⁸ *Zsidó székeleyek*, 129–290.

⁹ A fentebb már említett néprajzi leírás kéziratban maradt, de két modern kiadása is van. Lásd *Zsidó székeleyek*, 35–80. és Szakál Anna: *Önfejű unitárius lelkész – innovatív néprajzi gyűjtő. Ürmösi Sándor (1815–1872) írásos hagyatéka.* Kolozsvár, 2020.

Az elnevezést indokolhatta az is, hogy Jeruzsálemet a világvallások híveinek zarándokhelyeként szokás emlegetni.¹⁰ Ehhez hasonlóan ebben az időben, a 19. század második felében született meg Bözödújfalú mint a tolerancia szimbóluma, az a hely, ahol négy-öt náció és felekezet élt békésen egymás mellett (ami különben inkább szokványosnak, mint rendkívüli helyzetnek volt tekinthető az erdélyi falvakban, ahol katolikusok, reformátusok, unitáriusok éltek együtt román ortodoxokkal és zsidókkal, netán kisebb felekezetek képviselőivel).¹¹ Bözödújfalú egy mitologizált térré vált, olyan helyé, „ahol magyarba ojtva terem a zsidó is”.¹²

Idézet Moses Gaster, londoni tudós rabbi úti beszámolójából:

„Az egyik leghíresebb legenda a tíz törzsről, valamint Mózes, a nagy próféta utódairól szól, akik egy termékeny, Istentől áldott földön laknak, amelyet a híres Sambation folyó vesz körül, egy tűzfolyó, amely a hét hat napján folyik és a szent szombat napján megáll megpihenni. Így a hozzánk hasonló bűnös, esendő ember nem közelíthet ahhoz a helyhez és nem fertőzheti meg, hacsak nem annyira elvetemült, hogy szombaton próbálna átkelni rajta [...] egy reggelen én is ráleltem zarándokutamon egy másik szent helyre, ahol nem vér szerinti, hanem törvény és hit szerinti testvéreink imádkoznak [...] Pontosan ahogy a Mózes fiáról szóló mese mondja, úgy helyezkedik el Mózes új fiainak lakóhelye is, egy folyócskával [a Küsmöddel] körülölelve, amely éppen kiöntött és eltörte a hidat, amely korábban a vízen vitt át.”¹³

Más oldalról az idealizált ősiséget és nemes egyszerűséget képviselő, a világ romlottságától érintetlen helynek tekintették ezt a völgyet, olyan emberekkel, akik a honfoglalás óta itt élnek, akik vágott szemű, lófog nemes székelyek. Több útirajz valamiféle hasonlóságot vélt felfedezni a földrajzi táj hegyek közé zártsága és a spirituális táj között. Úgy gondolták, csakis egy Isten háta mögötti, világtól elzárt helyen születhetett és maradhatott fenn egy ilyen különös vallási jelenség, mint a szombatosság, és hogy a természethez közeli élet egyszerűvé, de egyúttal nemessé, gazdaggá is teszi a lelket.¹⁴

Az útinaplókat olvasva azonban azt is észrevehetjük, hogy ez az „erdélyi Jeruzsálem” olyan kultuszhely, amelyre ugyan kíváncsiak az utazók, de idegenül érzik magukat benne, legyenek bár magyarok vagy zsidók. Ez az idegenkedés,¹⁵ értetlenség és távolságtartás a rokonszenv ellenére minden egyes útirajz jellemzője. Az utazók nem tudtak teljesen azonosulni az itt élő közösség életfelfogásával, gyakorlataival, döntéseivel, csak kívülről

¹⁰ Kovács András Mekkáknak is nevezi (*Vallomás a székely szombatosok perében*. Bp., 1983. 309–310.).

¹¹ „Mindezen emberek azonban igen békésen élnek egymással, nem pörölnek, sem nem verekednek egymással, mindnyájan magyaroknak érzik magukat és mint ilyenek dolgoznak, türnek, örülnek – kár, hogy ez ritkán történik – és testvéreként szeretik és tisztelik egymást.” Beck Móricz: Kirándulás a bözöd-újfalvi szombatosakhoz. In: *Zsidó székelyek*, 159. Lásd még a 22. és 43. oldalakat.

¹² Malonyai Dezső: ... az utolsó magyar szombatos. In: *Zsidó székelyek*, 213.

¹³ Moses Gaster: A magyarországi szombatosok. Történeti karcolat. In: *Zsidó székelyek*, 183. [Eredeti megjelenés: uő: Sabatiani din Ungaria: schiță istorică. In: *Anuar pentru Israeliti*. XIII. Ed. M. Schwarzfeld. București, 1890. 95–106. Vö. *Zsidó székelyek*, 183–184., 212., 223.]

¹⁴ *Zsidó székelyek*, 183–184., 212., 223.

¹⁵ Uo. 231., 239–240., 279.

szemlélték azt, sok esetben sajnálkozva, néha lesajnálóan, de legtöbb esetben tisztelettel. Nem az otthonosság ismerőségével csodálkoztak rá egy-egy ruhadarabra, arcvonásra vagy szóra, akcentusra, nem a hasonszőrűt, a hasonlóan gondolkodót látták, hanem a különöset, a furát, a félig ismerőst, de mégis idegent. Szinte mindenik utazóból kiütköztek a pozitív vagy negatív előítéletek, illetve az ezt követő csalódás vagy lelkesedés.

Az első célzott, a sajtóban nyomot hagyó utazások a szombatosok zsidóságba való betérése – vagyis 1868 – után történtek. Az áttérés nagy port kavart egyházi berkekben, és a botrány nem maradt visszhang nélkül a nemzetközi sajtóban sem. Valószínűleg ez adta az apropót a legelső tudós látogatónak, Arányi Lajosnak is, aki élményeit a *Magyarország és a Nagyvilág* című hetilap hasábjain jelentette meg. Ő tekinthető a bözödújfalusi prozelitákhoz vagy gérekhez köthető utazási irodalom első képviselőjének, míg az utolsónak a hitközség 1941-es felszámolása után ott járt Móricz Zsigmond.¹⁶ Nagyjából egyensúlyban volt a zsidó és nem zsidó utazók aránya, de volt köztük örmény származású, illetve román és német nyelven író is. Az áttérések körüli viták a magyarországi, főként budapesti neológia érdeklődését is felkeltették. Ebből adódóan a zsidó utazók nagy része főként a neológ irányzatot képviselő egyházi ember, leginkább rabbi volt vagy az asszimilációt képviselte. Ennek a hatásnak az eredményeként született meg Kohn Sámuel rabbi 1889-es monográfiája a szombatosságról, amely máig a legolvasmányosabb, legátfogóbb és legalaposabban megszerkesztett mű ebben a témában, annak ellenére, hogy sok mindenben mára már meghaladott álláspontot képvisel.¹⁷ Az ily módon felkeltett érdeklődés gyűrűzött tovább és öltött testet a következő években többek között Dux Adolf, Beck Móricz, Herczog Manó, Gaster Mózes és Hazai Hugó utazásában. Az említett zsidó utazók célja kíváncsiságuk kielégítése és néhány szombatos kézirat begyűjtése mellett általában a segítő szándék volt. Írásaikban feltárták a bözödújfalusi gérek nehéz anyagi állapotát, valamint szellemi kihívásait, és egyesek közülük segélyakciókat szervezve adakozásra, támogatásra serkentették olvasóikat. Ez a törekvés valamilyen mértékben sikeresnek is mondható, mert nekik volt köszönhető, hogy a 19. század utolsó két évtizedében hivatásos tanítót is tudott alkalmazni a hitközség és *mikve* (rituális fürdő) épült, illetve iskola a zsinagógával együtt.

Arányit követően a Bözödújfalut látogató magyarok elsősorban a régi szombatosságra voltak kíváncsiak: olyan néprajzi, kulturális és vallási jellegzetességekre, amelyek a székelységhez kötötték a prozelitákat. Így volt ezzel Petelei István marosvásárhelyi író és Malonyai Dezső néprajzkutató is, akik kizárólag azt a néhány utolsó szombatos keresték, akik nem tértek át a zsidó hitre.¹⁸ Valamennyire hasonló szempontokat vizsgált Jenser-

¹⁶ Jelent meg még később is egy anonim útirajz velük kapcsolatban a sepsiszentgyörgyi *Székely Nép* 1944. május 31. – június 6. közötti számaiban Szemleúton a bözödújfalusi zsidó hittérítők nyomában címmel, ez azonban különbözött a többi beszámólótól abban, hogy egyértelműen és erőteljesen antiszemita és uszító volt.

¹⁷ Kohn: *A szombatosok*.

¹⁸ „Egy tisztán magyar hitbéli érzés felgyúlása ez a szombatosság. Székelyföldön, székely szívben született. Nem tanulták el másoktól, nem elegyítettek más nemzetbelit [...] A maradékai századok után belefűltek a zsidóságba.” Régen „maga az érdekesség voltak; erejük, szívóosságuk, hitük ereje tiszteletreméltó volt, – lettek most szegény, rongyos, rossz zsidók, akiket elnyelvén egy erős nép, senki számba se vesz.” Petelei István: *Az utolsó mohikán*. In: *Zsidó székelyek*, 205–206.

Jávor Béla és maga Móricz Zsigmond is, amikor a fenyegető hírek és hivatalos felszólítások ellenére kitérni nem hajlandó utolsókat kereste a faluban.¹⁹ Számukra addig képviselt értéket és keltett érdeklődést ez a jelenség, amíg egyediségét, valamiféle képzelt nemzeti és keresztény jellegét megőrizte vagy a végsőkig kitartó hit bizonyossága volt. Visszatérően vizsgálgatták a megmaradással vagy elmúlással kapcsolatos kérdéseket, a szombatosoknak, illetve a későbbi géreknek mint közösségnek a fennmaradási esélyeit. Sok esetben a magyar utazók már meg sem nézték a gérek intézményeit, zsidó tanítóikat sem keresték fel. Móricz például így nyilatkozott: „Én egyetemleges, kicsit undorodó résztvevő vagyok. Nekem ez egyelőre csak annyi, hogy megszűnt egy magyar specialitás. A szombatosok! A rajongók. A regény. Kemény, Jókai kedvencei.”²⁰

Tévedés lenne tehát csupán a szombatosság iránti kizárólagos kíváncsiságot tekinteni az elemzett utazások motivációjának. Az utazásnak és az útirajzok megírásának okai között legtöbb esetben ott találhatjuk a 19. századi utazási lázat, a szülőföld és népeinek programos megismerésére való törekvést. Volt olyan látogató, akinek ez egy fejezet volt a tágabb Erdélyt bejáró tudós utazásából (Arányi Lajos) vagy üdülő célú kúraútjából (Beck Móricz). A későbbiekben, a 20. század elején már rövidült az utazás időtartama, és volt, akinél egy vasárnap délutáni röpke kiruccanásként jelent meg vagy egy laptól való kiküldetésként. Nem annyira időszakról, hanem sokkal inkább a személytől függött a féltő és segítő célzatú (Arányi, Beck és mások), vagy éppen rosszindulatú gyanút, előfeltevéseket megerősíteni szándékozó látogatás (pl. a *Székely Népből* 1944. május 31. és június 7. között névtelenül közlő utazó), esetleg a két szándékot vegyítő hozzáállás (pl. Izsáky Margit, Jenser-Jávor Béla).

Szerkezetileg sok téren hasonló forgatókönyvet követtek az egyes útirajzok. Jellemzően az utazás motivációjának ismertetésével indítottak és a szombatosság rövid bemutatásával. Néhány közülük aprólékos leírást adott az utazás körülményeiről, tájleírással fűszerezve. A legtöbb utazó a megérkezés után a falu, illetve később már csak a közösség reprezentatív személyeinél tett látogatást. A vendégfogadók ez után elkísérték az utazókat a zsinagógába, a *silbe* (tanulóház), esetleg a temetőbe, a mikvébe vagy a *sakterházba*. Néhányan közülük, főként az alaposabb zsidó rabbik belenéztek a hitközség anyakönyvébe is, és adatokat közöltek a gérek keresztény és zsidó nevével, a születésekkel, házasságokkal, halálozásokkal, tisztségekkel kapcsolatban. Felmérték a hitközségi ingatlanok állapotát és a vallási működés minőségét, például az oktatás, *sakterkedés* és rituális fürdés terén. Több személyességgel és merészebb megközelítésmóddal inkább csak a 20. században, főként a második világháború előtti utolsó évtized látogatóinál találkozhatunk, akiknél már nem volt idegen módszer a taktikázás, és tudatosan vállalták akár az indiszkréciót, kellemetlenkedést is (például Izsáky). A zsidó látogatók jellemzően tiszteletteljes hangnemben nyilatkoztak, bár ezzel kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy nyilvánvalóan azok, akik ellátogattak ebbe a faluba és még meg is írták élményeiket, már eleve nyitott, liberális elveket vallottak.²¹

¹⁹ A közösség utolsó tagja, Csukor Izsákné Kovács Regina még az 1944. májusi, gettóból való hazatérésük után sem tért át más vallásra, de mások is voltak, akik nem voltak hajlandók a képmutatónak gondolt kikeresztelkedésre. Erdélyi Lajos: Beszélgetések székely szombatosokkal. *Múlt és Jövő* (1990) 1. sz. 15., 20–21.

²⁰ Móricz Zsigmond: A szombatosok között. In: *Zsidó székelyek*, 279.

²¹ Gaster útitársa mosolyogni kezdett, ahogy meghallotta a gyülekezetből kiszüremkedő hangzavart, „de ahogy az igazi, mély ájtatosságot látta, amely az arcokra kiült, a komolyságot, sőt jámbor odaadást [...] ironikus

Kívülről megrajzolt kép

Mindenik útleíráson végigvonuló legfontosabb szempont annak a vizsgálata, hogy kik is a gérek valójában, hova lehet besorolni őket: zsidók vagy magyarok/székelyek, és miben azok. Az erre a kérdésre adott válaszok nem függetleníthetők az utazó nemzeti és/vagy vallási hovatartozásától. A tanulmány követi ebben az útirajzokat, és szintén ezt a leghangsúlyosabb kérdést helyezi középpontba; nem annyira a külső viszonyokra, az utazók által tapasztalt anyagi vagy intézményi háttérre figyel, hanem a történetek főszereplőire, a gérekre. Először a szerzők vagy más kívülállók által az útirajzokban megfogalmazott képet mutatja be, majd pedig a gérek önreflexióit, saját magukkal kapcsolatos megnyilatkozásait.

Az utazók számára a legelső és legkézenfekvőbb megközelítést ennek a kérdésnek a gérek kinézete jelentette. Mindenik útirajzban jelen van a viselet és a fiziognómia leírása és értékelése. Jellemzően mind zsidó, mind magyar oldalon visszásnak, vagy legalábbis furcsának, szokatlannak és idegennek látták öltözetüket, viselkedésüket és kinézetüket, de beszédjüket, hanghordozásukat is. Voltak persze olyanok is, akik éppen az ellenkezőjét állították, vagyis hogy megjelenésükben, hanghordozásukban nem különböznek más székely falubeli szomszédaitól vagy éppen a galíciai zsidóktól, de az ismerős összképből kirívó elemeket – például néhány árulkodó viseletdarabot vagy énekhangot – ők is szóvá tették.²² Többnyire részvétellel, ugyanakkor furcsállva írtak szedett-vedett viseletükről, amely tartalmazott zsidó rituális ruhadarabokat székely népviselettel, úri városi és szegény falusi öltözettel vegyesen, sőt akár a jellemzően inkább románok által használt bocskort is. Legfeltűnőbb számukra ezeknek a különböző népektől és társadalmi osztályoktól származó elemeknek a keverése volt, amit a gérek valamiféle naiv természetességgel végeztek a kívülállók számára meghökkentő módon. A meghökkenést követhette tiszteletteljes értékelés az utazók részéről, mint például Hazai Hugó már-már patetikus nyilatkozata: „mikor a mezőn dolgozó székely parasztot »csidáklí«-val a nyakában megpillantottam, az ó testamentumbeli zsidó szántóvető embert véltem magam előtt látni.”²³ Legtöbb esetben azonban komikus hatást keltett és gúnyt váltott ki a kívülállókban. Izsáky Margit például azt írta, hogy „nagyon megcsodálták, ki is gúnyolták a szántás közben csíkos imakendővel imádkozó harisnyás székelyeket”.²⁴ Böződi György szerint – aki a szomszéd faluból, Böződről származva közelebbi ismerettel rendelkezett róluk – a gérek „a nép egészséges gúnyának” tárgyai voltak, például táncmulatságokban azzal

mosolyát egyszeriben a tisztelet és mély nagyrabecsülés érzése váltotta fel. Tapasztalható volt itt a naiv, de valódi vallásosság, természetes, mesterkéletlen kegyesség; egy régi látvány ismétlődése volt ez: a hit lángja a tüskebokorban, parasztruhával fedett odaadó szívek.” Gaster: A magyarországi szombatosok, 184.

²² Arányi például megjegyezte, hogy a magyar viselet és nyelv mellett „kissé visszásnak tetszik” számára az orrhangon való kántálás. Arányi Lajos: Az erdélyi szombatosok közt. Biztos adatok az Erdélyben, nevezetesen Böződ-Ujfaluban lakozó szombatosokról vagyis a mózes-vallású székelyekről. In: *Zsidó székelyek*, 135. Petelei István szerint „Kívülről is úgy festenek ezek az új zsidók, mint a legsötétebb Galíciából valók. Pájeszt nevelnek és oly kaftánokat viselnek, mint annak a rendje.” Petelei: Az utolsó mohikán, 206.

²³ Hazai Hugó: Szombatos zsidók között. In: *Zsidó székelyek*, 191.

²⁴ Izsáky Margit: Mit láttam az erdélyi székely zsidók között? In: *Zsidó székelyek*, 273.

heccelték a kipécézett, kissé esetlenül mozgó legényeket, hogy „újfalusi zsidó-félék”.²⁵ Dux Adolf hosszan idézte egyik falubelijük nyilatkozatát a gérek viseletével kapcsolatban:

„Ezek az emberek hajdan olyanok voltak, mint a tarka kutyák, mivel keresztényeknek adták ki magukat és mégis egy másik hiten voltak. Most már legalább tudni milyen színűek, mert zsidókká lettek, de egyúttal sokkal rosszabbakká. Beképzelték maguknak, hogy ők nemsokára vagyonhoz jutnak, és könnyebben megkeresik kenyerüket, mint a földmunkával, éppen ezért eladtak néhány darab marhát, hogy a szombatra úri ruhát szerezhessenek; de váradalmaikban csalatkoztak és most szegény emberek. Nincs több csizmájuk, és szombaton ugyan pantallót hordanak, de bocskort vesznek mellé. A pantalló és bocskor együtt a beszélő számára, mint ahogy a kis társaság minden más tagja számára rendkívül komikusnak tűnt; ugyanis egyre-másra ismételte az említett szavakat és közben rázkodott a nevetéstől. Ugyanazokat a szavakat a délután során még többször megemléstették, s az idős ember még a búcsúzásakor is nyomatékosan hangsúlyozta, hogy ezek az emberek szombaton »pantallót és bocskort« hordanak.”²⁶

A különös társítások nem csupán a viseletben voltak tetten érhetőek, hanem az őket körülvevő tárgyi környezetben, beszédükben, imáikban, énekeikben, munkájukban is. Móricz például ezt írta: „tessék elképzelni a székely lányokat, ahogy nemzeti viseletben régi székely nótákat daloltak [...] és közben sütötték a pászkat.”²⁷ Izsákynek is a pászka-sütés mint „székely specialitás” okozott meghökkenést („kalákába maceszt sütnek! Olyan jó tatárképű valamennyi”)²⁸, és ő maga is halmozta ezeknek a furának vélt társításoknak a felsorolását: „székely gazdák szombatot tartanak, harisnyás székelyek, imaszíjjal imádkoznak, kósert főznek, zsidó rítust tartanak [...] valamikor szombatosok voltak [...]. Kőkevény székelykoponyák, makacs, egyben agyafúrt góbék, nyelves asszonyok, sírnivaló öregek, kevély lófőnemes személyek.”²⁹ A zsinagógában a vendégek azt látták, hogy „pirosfehér-zöldre ki vannak »tulipánolva« az imaszékek és a templom falain levő faragványból álló ékítmények, a melyeken a hamisítatlan székely ízlés mindenütt szembeötlő”.³⁰ Egy másik megfigyelő szerint „ropogós székely akcentussal héberül mondják el a Palesztinát visszakívánó fohászokat”.³¹ Hasonló élmény fogadta az iskolában Hazai Hugót is: „kissé szokatlan dolog, mikor az ember bemegy egy székely paraszt fiukkal és leányokkal telt iskolába, és ott »Boruch habó« (áldott a ki jön) üdvözléssel köszöntik.”³² A gérek viselkedését a legnagyobb szubjektivitással értelmezték. Az agyafúrtság, a vendégszeretet, a családiasság, a gyermekszeretet, a józanság és a szívéllyesség a leíró hovatarozásától füg-

²⁵ „A nép egészséges humora hamar célpontjává szegezi őket, és kimeríthetetlen anyagforrást talál bennük a csúfolkodásra. Kórántsem a vallásuk miatt, elvi kérdésből, hanem csupán abból az egyszerű okból, hogy életmódjuk különökdésszámba megy köztük.” Böződi György: Székely emberek, zsidó istenek. Jegyzetek a székely szombatosokról. In: *Zsidó székelyek*, 240.

²⁶ Dux Adolf: A szombatosok. In: *Zsidó székelyek*, 149–150. [Eredeti megjelenés: uő: *Die Sabbatharier in Aus Ungarn. Literatur- und cul-turgeschieht liehe Studien*. Leipzig, 1880. 270–282. Vö. *Zsidó székelyek*, 146. 1. j.]

²⁷ Móricz: A szombatosok között, 280.

²⁸ Izsáky: Mit láttam, 260.

²⁹ Uo. 257.

³⁰ Hazai: Szombatos zsidók között, 190.

³¹ Szabó Imre: Péchi Simon zsidói között Bözödujfaluban. In: *Zsidó székelyek*, 222.

³² Hazai: Szombatos zsidók között, 195.

gően lehetett tipikus székely vagy tipikus zsidó jellemvonás.³³ Bözödi valamiféle zavartottságról, félszegről írt, ami állítólagosan jellemezte őket, és hogy a falubeliek társaságában nem érezték otthon magukat, mintha félnének valamitől, mindig tartózkodóak voltak mind beszédjükben, mind pedig mozdulataikban.³⁴

Az elegyességet érzékeltették az egyes riportokban sűrűn vissza-visszatérő fiziognómiai leírások is. A legtöbb utazó éles szemmel fürkészte, hogy mennyire zsidós vagy székelys a gérek arca – a hit mit változtatott rajtuk. Az eredmény természetesen nagyban múlt azon, hogy az utazó mit szeretett volna látni. Ugyanazt az arcot ki ősmagyar típusnak, ki pedig elzsidósodottnak érzékelte.³⁵ Volt közülük, aki azt állította, hogy a gérek arcberendezésre eltérnek a keresztény falubeliektől, volt, aki pedig azt, hogy szakasztott ugyanolyanok.³⁶ Izsáky tatárképű, szederszemű menyecskéket látott maga körül, és olyat, akinek „a szeme szinte ékbe fut, akár Dzsingisz kán lánya lehetne”.³⁷ Móricz Zsigmond eleinte feketéknek és kerekfejúeknek látta őket és azon elmélkedett, hogy miért nem hasonlítanak az alföldiekre, a végén feltéve a kérdést, hogy vajon ősmagyarok-e.³⁸ Később azonban, riportja második részében világos színűekként emlegeti őket:

„Nézem az arcukat. De igazán van bennük valami zsidós. Világos színűek, de hosszás, görbés orruk vagy s a hanglejtésükben egész határozottan fel lehet ismerni a zsidós éneklést, ahogy fel-felcsapják a hangsúlyt a mondat végén.”³⁹ „Egy valaki Fehérszöke, majdnem albinó, hosszú orrú: mintha csakugyan zsidó volna s pedig különösen nem zsidós: székely kőlyök. Mi ez? A ritus fiziológiai átalakítást csinál?”⁴⁰

³³ „Magyar vendégszeretettel és zsidó szívéllyességgel köszönt.” Szabó: Péchi Simon, 221.; „Meleg zsidó szavak voltak. A családiasságban, a józanságban, a gyermekszeretben teljesen zsidókká vedlettek a »gének«”. Uo. 228.; „Harisnyás zsidó [...] aki a falusi zsidó templom tövében lakik ugyan, de észjárásával, agyafúrtságával és ízes beszédével elmehetne a leghamisítatlanabb székelyként, akinek a mondásain félholtra kacagja magát az idegen hallgató.” Bözödi: Székely emberek, 240. Hazai Hugó Sallós Józsefben, az utolsó szombatosban az agyafúrt székelyt, Malonyai Dezső pedig az „igaz böcsületes szikulus [székely]”-t látta meg. Hazai: Szombatos zsidók között, 202.; Malonyai: az utolsó magyar szombatos, 212.

³⁴ Bözödi: Székely emberek, 240.

³⁵ „...tipikus jó székely arc valamennyi.” Malonyai: az utolsó magyar szombatos, 216.; „... a legtisztább és legmagyarabb székely humuszból sarjadnak.” Benczel Béla: Husz székely-zsidó család egy transzylvániai kis faluban. Keresztény-zsidók, akik tiltakoznak a magyarországi „zsidó-törvény” ellen. In: *Zsidó székelyek*, 253.; „Tiszta székely típusok, annak ellenére, hogy már történt keveredés született zsidókkal.” Kauftheil Ernő: Látogatás Bözödújfalun. A zsidó hitre tért székely szombatosok között. In: *Zsidó székelyek*, 231.; „... nagyon jó megjelenésű székely ember”, „jóarcú székely ember”. Jávor Béla: Székely fajú emberek zsidó hiten. Az egykori szombatosok maradékai. In: *Zsidó székelyek*, 235–236.

³⁶ „Nagy Ábrahám. Épen olyan székely földművelő, mint a többi, minden zsidó arctípus nélkül, a székely parasztnak szokásos viseletével.” Hazai: Szombatos zsidók között, 195. „Egy-két gyermekén kívül, kiken meglátszik a zsidó eredet, a többi szakasztott olyan, mint más falusi parasztnak gyerek. Az ember nem tudja: fülének ne higgyen-e vagy szemének. Mert hát bizony, mégis szokatlan egy kissé, hogy falusi parasztnak gyerekek chumist tanuljanak hamisítatlan erdélyi zsidó kiejtéssel, sőt – Isten bocsássa meg – a jó magyar fordításon kívül még német zsárgon fordítással is.” Lóvy Ferenc: Bözödújfalun. In: *Zsidó székelyek*, 209.

³⁷ Izsáky: Mit láttam, 258.

³⁸ „Itt általában folyton kísért az, hogy micsoda magyarok ezek a koromfekete hajú s barna bőrűek. Nem a mi alföldijeink közül való. Hosszú fejek, hosszú vékony lábak s mégsem kunok. Keletiek, balkániak. Ősmagyarok?” Móricz: A szombatosok között, 278.

³⁹ Uo. 276.

⁴⁰ Uo. 280.

A hitnek az ember fizikai küllemére tett hatásáról természetesen már jóval korábban keletkeztek elméletek, ez észlelhető az útirajzokban is. Dux Adolf például Benjamin Disraelire hivatkozva tematizálja ezt a kérdést. Szerinte a géreknél a pajesz⁴¹ nincs annyira művészien bodorítva, mint a lengyel zsidóknál,

„... de mégis eléggé fejlett ahhoz, hogy a székelyek fiziognómiáját egy vonással zsidóvá változtassa. Ehhez a külső vonatkozáshoz még egy bizonyos arcvonás is hozzájárult, amit én a szemekből kiszűrődő zsidó azonosságtudatnak neveznék. Disraeli jutott eszembe erről, aki egyik regényében azt állította, hogy a zsidó-keresztény eszme minden nép fiziognómiájának, aki a kereszténységet felvette, szemita karaktert kölcsönzött. Ezek a székelyek, akik két évszázada félig és pár éve teljesen a zsidóságban élnek, arcalkatukban egyre inkább zsidó jelleget vettek fel, ami ugyan nem teljesen egyezik azokéval, de eléggé nagy mértékben zsidóvá teszi őket.”⁴²

Mint látható tehát, a fiziognómiai leírásokban reprezentatívan jelen van a fajelmélet már a 19. század végén is, nem csupán a második világháború előtt. Ezeknek a fejtegetéseknek köszönhetően az is nyilvánvaló, hogy a gérek egy-két „felvilágosultabb” kivételtől eltekintve nem voltak jártasak a fajelméletben, és ahhoz sem voltak hozzászokva, hogy elkülönítsék nemzeti és vallási identitásukat. Természetes volt számukra, hogy az identitásukra vonatkozó kérdésekre egyaránt válaszolhatják azt, hogy ők magyarok, vagy azt, hogy zsidók. Amikor Jávor Béla egy gérnek egyszer azt magyarázta, hogy „nem is nézhet-e [őt] senki se zsidónak, hiszen jellegzetesebb székely arcot alig lehet elképzelni, mint amilyen az övé”, a válasz így hangzott: „Mert hogy sokat kell kapálni”.⁴³ Jávor ebből arra következtet, hogy a fajelméletek nem jutottak még el ide és

„... a legtöbb bőzdújfalusi székely zsidónál teljesen elhomályosodóban van a magyar nemzeti öntudat, s azon az úton vannak, hogy a vallás csatornáján át a zsidó nemzettestbe szívódjanak fel”.⁴⁴ „Az itteni székely zsidóknak egészen zavaros fogalmaik vannak a faj, nemzet, vallás egymáshoz való viszonyáról [...] Nagyobb részük véleménye szerint az a néhány öreg asszony és Kovács József, akik már éltek, amikor az »átállás« megtörtént, még nem tekinthetők zsidó származásuaknak, de akik már a zsidó vallásban születtek, azok zsidó eredetűek, vagyis mindenképpen zsidók. A többségük ennek megfelelően a népszámláláskor is izraelita vallásúnak és zsidó nemzetiségűnek vallotta magát.”⁴⁵

Ezt a témát érintve elbeszélgetett a fent megnevezett Kovács József nyugalmazott csendőr őrmesterrel, aki világot járt ember volt és az író fogalmai szerint „fejlettebb nemzeti öntudata van”. Ebből a beszélgetéséből is kiderült, hogy Kovács próbálta úgymond felvilágosítani hittársait, de nem sok sikerrel: „Pedig én mondtam [...] hogy más a nemzet és más a vallás. Mi zsidó vallásúak vagyunk, de magyarok. Csakhogy akkor kinevettek engem.”⁴⁶

⁴¹ Kovács András szerint azért volt népszerű a pajesz, mivel a rituális metsző ingyenes hajvágást ajánlott annak, aki meghagyja a pajeszét. Kovács: *The Impact of the Pilgrim Hasidic Rabbis*, 167.

⁴² Dux: *A szombatosok*, 151.

⁴³ Jávor: *Székely fajú emberek*, 236.

⁴⁴ Uo. 238.

⁴⁵ Uo. 236.

⁴⁶ Uo.

Habár szinte minden utazó tárgyalta az elegyességet a gérek kinézetében és megnyilvánulásaiban, arra az őket leginkább foglalkoztató kérdésre, hogy kiknek is tekinthetők, mi az identitásuk, mégis határozott válaszokat fogalmaztak meg. A zsidók jellemzően elismerték vallási értelemben a gérek zsidóságát. Gaster Mózes például azt írja róluk, hogy

„... zsidók, akiknek szenvedései százszorosan, sőt ezerszeresen meghaladták a mienkét, annál is inkább, mivel mi született zsidók vagyunk, míg ők elhagyták a keresztény vallást, minden hasznával és privilégiumával együtt és inkább választották a gúnyt, üldöztetést, sőt még a kínszenvedést is, átkarolva a judaizmust”.⁴⁷

A rabbi így végzi útirajzát:

„megvolt az a mélységes elégtételelem, hogy [...] megszoríthassam törvény szerinti új testvéreink kezét és elmondhassam nekik, hogy a hitbeli kötelék eléggé erős a mi számunkra, még akkor is, ha a faji nem létezik”.⁴⁸

Ez a fajta befogadás nem zárja ugyanakkor ki, hogy nemzetileg magyarnak tekintsék őket a zsidók. A nemzeti hovatarozás felfogásukban nem feltétlenül esett egybe a faji származással, hiszen például a zsidó származású tanítójukat, Hirsch Izsákot is magyar embernek nevezték.⁴⁹ Az emancipáció hangjainak megfelelően igyekeztek a nemzet és magyarság fogalmát kiterjeszteni.⁵⁰ A zsidó utazók esetében tehát elkülönült a vallási és nemzeti identitás, de igyekeztek előbbi hangsúlyozni, a buzgóság igyekezetét értékelni és a zsidóságba való befogadás példaértékű precedenseként felmutatni, míg a faji különbözőséget mellé-

⁴⁷ Gaster: A magyarosági szombatosok, 182.

⁴⁸ Uo. 185.

⁴⁹ „Derék magyar ember, ki bár némi jelentéktelen csekélységben a lengyel-zsidós formákhoz ragaszkodik, kizárólag székelyes magyarsággal beszél.” Hazai: Szombatos zsidók között, 189.

⁵⁰ A köztük egy ideig megtelepedő vagy velük rokonságot létesítő zsidók jórészt a saját közösségükön belül is lenézett, általában galíciai származású vándorzsidók voltak. Azok a neológ utazók, akik meglátogatták a bözödújfalusi géreket, vagy egyenesen támadták a galiciánereket, vagy elismerve igyekezetüket és jó szándékukat, elnéző, kissé lekezelő hangnemben írtak róluk, és próbálták őket bizonyos dolgokban felvilágosítani (pl. hogy a géreknek nincs szükségük arra, hogy a héber imákat askenázi kiejtéssel olvassák, „jidlerezzenek” stb.). Uo. 188. Beck Móricz fájjalta, hogy a *sakter* nem tud magyarul és az egész istentisztelet héberül zajlik, annak ellenére, hogy a gérek nem értik. Ennek következtében a szombatosok el fogják felejteni a „szép és áhítatos énekeket és imákat” – „mi a szombatosok kárára fog történni, vallásosságuk, szilárd ragaszkodásuk hitünkhez apadni fog”. Beck: Kirándulás, 161. Hazai Hugó a „kóbor lengyel-zsidókat” hibáztatta azért, hogy „gyönyörű szép magyar imádságaikat kiküszöbölték a templomból, helyette lengyel-zsidós kiejtésű héber dialektust honosítottak meg [...] hajtincset növesztettek a hívekkel, szóval ősi székellyből egészen eltérítették őket.” Hazai: Szombatos zsidók között, 188. Herczog Manó az bántotta, hogy Hirsch Izsák, a gérek tanítója a Szentírást nem magyarul fordíttatja, holott ő maga is erdélyi születésű, és az az idő elmúlt, amikor törvény volt a Tórát jiddisül fordítani. Herczog Manó: Az erdélyi új zsidóknál. In: *Zsidó székellyek*, 180. Szintén a tanítót okolta Lóvy Ferenc marosvásárhelyi *status quo* rabbi is a gérek akkulturációjáért: „Örüljünk, hogy a bözödújfalusi prozeliták nem ismerik a német zsargon! Hirsch úr, a prozeliták hitoktatója zavarba jött, mentegetőzött. Tudom én hol a baj. Hirsch úr jó magyar ember és jól beszél magyarul. De attól fél, ha egy kicsit nem »jidleroz« úgy majd kevesebbre becsüli az ő jámborságát némely erdélyi czádik.” Lóvy: Bözödújfalú, 209.

kessé tenni, érdekes színfoltként bemutatni. Ezzel még inkább homályosították a gérek és a 'született' zsidók, vagyis saját maguk közti határokat. Megjelent ugyan a kettős identitás – faji-nemzeti és vallási elkülönítve –, ám ezeket pozitívumként mutatták fel.

Ezzel szemben a nem zsidó kívülről szemében a vallási és nemzeti identitás kettősége legjobb esetben érdekesség, kuriózum, de sokszor inkább szánalmas, komikus igyekezet volt. Az ő szemükben az a zsidóság, amit a gérek képviseltek, nem volt hiteles, értéknek tekinthető, hanem valamiféle szánalmas utánzás. Kortársaik és a falubéliek gúnyolódása, amellyel „tarka kutyáknak” és „denevéreknek” (sem egér, sem madár) csúfolták őket, azt az igyekezetüket pécézte ki, mellyel a gérek mindkét oldalnak – a zsidó és keresztény, illetve magyar oldalnak – meg kívántak felelni. Úgy érzékelték, hogy ahelyett, hogy az is-is sikerült volna nekik, két szék közt a pad alatt maradtak, vagyis sem igaz zsidók, sem rendes magyarok vagy keresztények nem lettek.⁵¹

Mindenik úti beszámoló szavá tette a gérek anyagi helyzetét. Bár egyes utazók idealizálni próbálták az itt tapasztalt szegénységet, a legtöbb leírás mégis földhözragadt, nyomorult földműveseket mutat be. Ennek okát több tényezőben látták, ezeknek a tényezőknek pedig egyértelműen köze volt a hitükhöz. Hazai Hugó a szegénységet egyrészt azzal magyarázta, hogy egyetlen bevételi forrásuk a földművelés, és az ottani föld nem igazán mondható zsírosnak, bőven termőnek.⁵² Másrészt a mindenkinek való megfelelés igyekezetét látta a gérekben, akik nem csupán a zsidó ünnepnapokon tartózkodtak a munkától, hanem a keresztényekén is a konfliktus és megszólas elkerülése érdekében.⁵³ A több évszázados üldöztetés alatt a szombatosoknak – ha életüket általában sikerült is megmenteniük – az állatait, földjeit rendszeresen elkobozták. Volt időszak, mikor megtiltották, hogy mások tőlük bármit is vásárolhassanak, ezzel is nehezítve helyzetüket.⁵⁴ Többen azt is szavá tették, hogy a gérek erejükön felül költöttek hitközségi intézményeik létrehozására és fenntartására, a tanító vagy kántor fizetésére, valamint ruházatuk, rituális eszközeik beszerzésére.⁵⁵ Üzleti érzékük nem volt, ezt az egy dolgot, ami miatt az utazók szerint a zsidóságba való betagozódásuk előnyt jelenthetett volna számukra, nem tudták elsajátítani, vagy nem sikerült kialakítani az őket segítő gazdasági-szociális hálót. Később próbáltak városokba szivárogni és iparosságot tanulni, de ez sem járt nagy sikerrel.⁵⁶ Szegénységük különféle okairól leghosszabban Izsáky Margit értekezett. Az egyik

⁵¹ Pl. „A kereszténységhez nem tartoznak, a zsidóság pedig alig vett róluk tudomást.” Izsáky: Mit láttam, 273.

⁵² A 19. század végén létezett egy elképzelés arra vonatkozóan, hogy a szombatosokat használni lehetne a zsidóknak földművelésre való rászoktatásában. Lásd pl. *Egyenlőség* (1892) 14. sz. 8.

⁵³ Hazai: Szombatos zsidók között, 187.

⁵⁴ 1744. szeptember 19-én hozott a fő kormányiszék egy határozatot a szombatosok ellen, amelyben megtiltotta, hogy bármiféle jószágot vásároljanak tőlük. Annak érdekében, hogy ezt betartsák, 1745-ben összeírták az illetékes szombatosokat, akik többé nem adhatták el semmiféle javukat. Az intézkedés arra szolgált, hogy bárminemű zsidózásgyanús magaviselet vagy tett ürügyén elvehessék vagyionukat. A szöveg szerzője, a katolikus plébános feladata volt ellenőrizni a színleg áttért szombatosokat. Ezekről a megfigyelésekről szólnak a következő bekezdések. Az ellenük hozott rendeletet lásd Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára. Erdélyi fő kormányiszéki levéltár. A. 1744. No. 573., továbbá Kohn: *A szombatosok*, 323–324.; Kovács: *Vallomás*, 332–333.

⁵⁵ Pl. Arányi Lajos: Az erdélyi szombatosok közt. Biztos adatok az Erdélyben, nevezetesen Böződ-Ujfaluban lakozó szombatosokról vagyis a mózes-vallású székelyekről. In: *Zsidó székelyek*, 137.

⁵⁶ Vö. Böződi: Székely emberek, 241.

legáltalánosabban emlegetett problémát ő az étkezésükben látta. A szombatosok már betérésük előtt sem tartottak disznót, ami a falusi emberek számára viszonylag olcsó és egyszerű élelmiszerforrás volt. Betérésük után pedig még sokkal több szabálynak kellett megfelelniük. *Sakter* híján állatot legtöbbször csak a szomszéd településen, Erdőszentgyörgyön vágathattak. Ha valami testi fogyatkozás volt az állatban, nem használhatták fel a húst, illetve annak egyes részeit – például bélszín – különben sem fogyaszthatták. Nem tudtak belépni a tejszövetkezetbe, mivel az onnan visszakapott, másokéval összevegyített másodtejet (amivel a falusiak rendszerint főztek vagy a disznóikat hizlalták) nem fogyaszthatták, így jelentős kereseti forrástól estek el. Ennek ellenére a gér háziaszony kénytelen volt minden szombatra ünnepi ételt főzni és olyan úri ínycsésnek számító alapanyagot használni hozzá, mint például a libahús.⁵⁷ Az étkezésen felül a zsidó és keresztény ünnepnapok együttesen olyan sok időt vettek el a földműveléstől és a kétkézi munkától, hogy ez a jövedelmükön szintén nagyon meglátszott. A szombati munka tiltása meggátolta a gazdákat abban is, hogy a száradó szénát esetenként az esőt megelőzőve behordják. Ezenfelül Izsáky azt is megfigyelte, hogy a földek annyira fel voltak aprózva, hogy jelentős időt és energiát vett el az egyes családoktól az egymástól távol lévő földterületeik között történő mozgás. Minden utazó úgy látta, hogy különös és nehéz élet a géreké, „húzzák az igát”,⁵⁸ ugyanakkor a részvét mellett azt is sokan megjegyezték, hogy ezt a terhet ők vették magukra, ők választották azt, és a zsidóságba betérve ez a teher csak súlyosabb lett.

Az útirajzok gérekről kialakított képének nagyon fontos eleme a hallgatóság. Néhány olyan idős személytől eltekintve, aki kifejezetten szeretett mesélni, a többségből úgymond harapófogóval kellett kihúzni a válaszokat. Ezt a zárkózottságot különféle módokon értelmezték, de az elhallgatott vagy a sorok között megbúvó feleletek megértése talán a mai olvasó számára a legizgalmasabb kihívása ezeknek a régi útleírásoknak. A szűkszavúságban elsőként is kiütözik a szegénylősség az idegenből jött, úriasan öltözködő és beszélő városi ember iránt, aki ebbe a szegényes, a hétköznapi munkába sokszor belefásult helyzetképbe toppant bele. A hallgatásban ugyanakkor benne volt a hit intimitásának védelme is a kíváncsiskodó szem elől, hiszen – ahogyan Böződi a szájukba adta – „kinek-kinek a hite az ő maga dolga”.⁵⁹ Szerinte a géreknek „vérébe ment a titkolózás”, a több évszázados bujkálás, és beléjük égtek a múlt megpróbáló tapasztalatai.⁶⁰ Az is egyértelműen kitetszik ugyanakkor, hogy legtöbben szégyellték a múltat, szakítani szerettek volna vele, a felejtés tehát szándékos is volt. Zsidó szemmel a korábbi, betéretlen állapotuk, vallási gyakorlataik nem minősültek tisztának, ezért az arról való kérdezősködés is zavaró lehetett számukra. Hiába értékelték sokra a látogatók a magyar nyelvű kéziratok gyűjteményeiket, több évszázados szövegeiket, számukra ezek nem voltak vállalhatóak. Böződi

⁵⁷ A szombatos konyháról lásd Újlaki-Nagy Réka: Szombatos lakoma. A székely szombatos konyháról. In: *A Maros megyei magyarság történetéből*. V. Szerk. Berekméri Árpád-Róbert et al. Marosvásárhely, 2021. 333–343.

⁵⁸ Izsáky: *Mit láttam*, 270.

⁵⁹ Izsáky Margit idézi: uo. 265.

⁶⁰ Uo. A szombatosok rejtőzködésének lélektanával kapcsolatban önmarcangoló őszinteséggel nyilatkozik írásaiiban a maga is szombatos-utód Kovács András. Legtömörebben ezzel kapcsolatban lásd Erdélyi: *Beszélgések*, 13.

szerint múltjukról ők maguk sem tudtak sokat, de nem is akartak. Azt vallották, hogy ami eltelt, elmúlt – a régiék más zsidók voltak, mint ők.⁶¹ A nem válaszolások,⁶² összenézések,⁶³ góbés kiszólások⁶⁴ észlelésekor persze nem lehet eltekinteni attól, hogy az antiszemitizmus erősödésével és a háború szelével egyre inkább eluralkodott rajtuk a gyanakvás és a félelem az idegen látogatókkal szemben.

Önmagukról alkotott kép

Ahogy ez a fentiekből már látható, ami az önmagukról alkotott képüket, identitásukat illeti, mai szemmel nézve disztingvátlan helyzetet találunk.⁶⁵ Jellemzően a magyar látogatók próbáltak a nemzeti és vallási hovatartozást érintő válaszokat kicsikarni belőlük. A válaszok mindkét oldalt érintően igenlők voltak, vagyis arra a kérdésre, hogy magyarok-e, ugyanúgy igenlő választ kaptak, mint arra, hogy zsidók-e. Legelső látogatójuk, Arányi Lajos még a legendák világából jövő, zsidó származásban hívó választ kapott: „Mük, méltóságos uram, valóságos zsidók vagyunk, mint 200 egynehány év óta apáink is azok voltak, csakhogy azoknak azt el kellett titkolniok, de mi hála az égnek nyiltan kimondhassuk, hogy csak a valóságos Jehovát imádjuk! Igaz ugyan, hogy csak magyar nyelven, de gyermekeink, kiknek jó lengyel-zsidó tanítót tartunk, már a szent nyelven is, mit is úgy hívnak hogy lósn hakódes.”⁶⁶ Ezek a legendák még Móricz látogatása idején is éltek („Szpániából jöttek ezek Pécsi Simonnal”),⁶⁷ bár ekkor már a tudományos kutatásokból eredően látható volt alaptalanságuk. Nem kérdéses azonban, hogy nem a gérek légből kapott ötlete volt a zsidósághoz való csatlakozás, s nem volt külső csábítás vagy kecsegtetés eredménye sem. Már évszázadokkal előttük, 16–17. századi énekeikben is sűrűn megvallották atyáik, hogy szeretnének a zsidókkal kötött szövetség részesesei lenni és a szent nép közé tartozni, a választott nemzet társaságát élvezni. Ennek a több évszázados vágyakozásnak a realizálása próbált végül lenni az 1868-as betérés, ami már tulajdonképpen nem is volt nagy lépés. Előljárójuk, Kovács Pál Sámuel, az őt vallató katolikus plébánosnak bátran kimondta, hogy különben is zsidónak tekintette és csúfolta őket a külvilág: „akár iszom, akár nem, csak részeges a nevem». Eddig is, míg titkon tartottuk vallásun-

⁶¹ Gaster Mózes arról számolt be, hogy amikor a közösség valamelyik tagját a törvénytekerics olvasásához hívták, úgy szólították, mint „Ábrahám atyánk xy nevű fia”. Szerinte a gérek „teljes mértékben szakítottak múltjukkal és egyenesen törvényünk első alapítójához csatlakoztak”. Gaster: A magyarországi szombatosok, 185.

⁶² Pl. Petelei kérdése elől kitér Sallós (Petelei: Az utolsó mohikán, 207.), és Móricz kérdésére: „Maguk zsidók?”, egy szombatos asszony csak „Néz rám s nem felel”. Móricz: A szombatosok között, 278.

⁶³ Pl. Izsáky: Mit láttam, 259.

⁶⁴ Pl. „szombaton, uram, én nem dolgozok [...] S góbé ravaszul néz s a szemembe kancsít”. Kovács Mózes idézi az író. Móricz: A szombatosok között, 289.

⁶⁵ Nem az útirajzokhoz tartozik, de a gérek identitásának megvilágítására a legalkalmasabb és leghitelesebb források a közülük származó Kovács András írásai, köztük is az idézett *Vallomás*. Ezzel a kérdéssel kapcsolatban lásd még Erdélyi Lajossal folytatott beszélgetését. Erdélyi: Beszélgetések, 13–14.

⁶⁶ Dr. Arányi Lajos: Az erdélyi szombatosok közt. Biztos adatok az Erdélyben, nevezetesen Bözöd-Ujfaluban lakozó szombatosokról vagyis a mózes-vallású székelyekről. In: *Zsidó székelyek*, 134.

⁶⁷ Móricz: A szombatosok között, 288.

kat, csak zsidónak szidtak, most már nyíltan és örömmel valljuk hitünket, hogy méltán viseljük a zsidó nevet.”⁶⁸

Amint fentebb már szó volt róla, zsidóságukkal együtt a gérek határozottan állították magyarságukat is. Malonyai néprajzkutató kérdésére, hogy magyarok maradtak-e, a válaszó „vállat von. Hogy micsoda hejábavalóságot locsogok! Persze, hogy magyar! Ha eccé’ magyar vót! [...] Magyarok vagyunk. Persze, hogy magyarok! És csudálkoztak, éppen mint kocsisunk, hogy is lehet ilyesmit kérdezni?”⁶⁹ Az utolsó magyar szombatos – a falu bírása, Sallós József –, aki nem tért át a zsidó hitre, az őt faggatóknak, hogy miért nem tért be zsidónak, „göggel” mondta magáról, hogy „székely nemesember vagyok, uram”.⁷⁰ Petelei István szerint „egy méltóságos úr ez a harisnyás székely”.⁷¹ Ugyanattól a személytől pedig egy másik utazó ezt a kijelentést jegyezte fel: „Nincs az a kincs, amely engem ettől a hüttől eltávoztasson [...] Színem a világe, de szívem a zsidóké!”⁷² Az ő esetében tudatosan kettős identitásról lehetett szó, hiszen „csöndes szóval tette hozzá, erősen székelyül: aki két köpönyeget visel, nem fázik meg”.⁷³

Hiába volt azonban a „két köpönyeg” – képes beszéddel élve –, mégiscsak dideregtek alatta a gérek. Atyáik vágya a zsidók közé tartozásról a látszat és a hivatalos elismerés ellenére továbbra is vágy maradt számukra, hiszen sosem érezhették igazán közéljük valónak magukat. Az úgynevezett hivatalos betérés után érték őket az igazán fájdalmas impulzusok az idealizált zsidók részéről. Bár az őket meglátogató neológok elfogadóan viselkedtek velük szemben, ők igazán azokhoz szerettek volna tartozni, akik az ő szemükben elkötelezett hívei és megtartói voltak vallásuknak vagy éppen a környéken éltek. A több évszázados gúny és üldöztetés után, amely zsidóságuk miatt érte őket, az asszimilációra vágyó zsidók törekvései megütközést keltettek bennük.⁷⁴ Habár hálások voltak az őket meglátogató és támogató neológoknak, kiderült, hogy azok ajánlása ellenére féltek Budapestről hozatni tanítót maguknak, nehogy a községet megreformálja.⁷⁵

Az igazi befogadásnak a hiányát a gérek már közvetlenül a betérés után érzékelték.⁷⁶ Egyikük így panaszkodott az őket meglátogató Hazai Hugónak „A saját testvéreink lenéz-

⁶⁸ Betegh Imre, atyhai plébános levele Fogarasy Mihálynak, az erdélyi katolikus püspöknek. *Zsidó székelyek*, 103.

⁶⁹ Malonyai: az utolsó magyar szombatos, 216.

⁷⁰ Petelei: Az utolsó mohikán, 207.

⁷¹ Uo. 206.

⁷² Hazai: Szombatos zsidók között, 202.

⁷³ Malonyai: az utolsó magyar szombatos, 216.

⁷⁴ Ennek alátámasztásául idézek egy forrásból, amely nem tartozik ugyan az útirajzok közé, de mivel belülről származó, önkritikus emlékezés, még hitelesebbnek tekinthető: „Ők éppen hithű ortodoxságukra voltak akkor [az 1940-es évek elejéről van szó] büszkék. Lehet, menekvésként az üldözésben. Elítélték a nem valóságosokat. Amit a törvényesítéskor konokul vallottak, azt az üldöztetésben is görcsösen ismételték. Amikor nevelőanyámat győzködtek hivatalos személyek, hogy Kovácsné, lássa be, hogy maga nem zsidó, akkor ő humorral ütötte el a dolgot. Nem vagyok zsidó – mondta, s amikor a hatóság is megkönnyebbült, akkor hozzátette: mert én zsidóné vagyok.” Erdélyi: Beszélgetések, 14.

⁷⁵ Beck: Kirándulás, 170.

⁷⁶ Lifschitz Herman marosvásárhelyi ortodox rabbinak többek között azért kellett 1875-ben lemondani hivataláról, mert hívei többsége elítélte a bözödújfalusiakhoz való pozitív viszonyulását. Gidó: Öt forrás, 166. A többségi trendnek ellentmondó, és Lifschitz rabbiéhez hasonló példa volt Paneth Menachem Mendel dési ortodox rabbié, aki 1877-ben azt nyilatkozta, hogy a szombatosokat született zsidóknak kell te-

nek bennünket, szólt szomoruan az egyik szombatosból lett zsidó hozzám [...] mivel hogy miük erősen tartjuk az Írást”.⁷⁷ A zsidók egy része – pontosabban az ortodoxok közül valók – származásuk miatt nem fogadták be igazán őket. Hibát kerestek vallási gyakorlataikban, amit természetesen nem volt nehéz találni, bár a gérek egy része úgy gondolta, hogy ők a zsidóknál is jobban tartják a törvényt, és úgy emlegették magukat, mint akik „zsidóbbak a zsidóknál”.⁷⁸

A befogadás hiánya azonban nem tántorította el hitüktől a géreket. Az úgynevezett „született” vagy „születes” zsidókért való rajongásuk a beszámolók szerint továbbra is fennmaradt,⁷⁹ sőt, a második világháborút megelőző fenyegető intézkedések között Izsáky Margit olyan szolidaritási akciót is elcsípett, melyet észlelhetően szerettek volna titokban tartani az újságíró kíváncsi szemei előtt, de a rákérdezésre mégiscsak megvallották, hogy a német zsidókért böjtölnek.

„De még csak most tartunk ki igazán a zsidók mellett, – mondja a két öreg székelyszidó, – mert azt halljuk, hogy erősen üldözik őket [...] azt akarják odaát, hogy minket» és a mi testvéreinket kizorítsanak mindenhol és csak annyi zsidó élhessen, amennyit az állam megenged. Hát ez nagyon igazságtalan [...] azt szorítsa ki az állam, aki lusta és becstelen zsidó, de azt, aki becsületes és dolgozni akar, azt munkájától nem szabad megfosztani.”⁸⁰

Az erdélyi utazási irodalomnak egy jól körülhatárolható, körülbelül hetven évet felölelő szelete kötődik Bözödújfaluhoz és az ott élt szombatosok utódaihoz, az úgynevezett gérekhez. A tanulmány fő célja az említett közösség útirajzokból kibontakozó imázsának a bemutatása volt. Világosan látható, hogy az utazók leírásai nem függetleníthetők saját származásuktól, hiszen ugyanazok a bözödújfalusi arcok egyes utazókat a honfoglalók népére emlékeztették, és valamiféle ősi, hamisítatlan, tiszta székelység örökösait látták

kinteni a spanyol marannusokhoz hasonlóan. Dán Róbert: Az erdélyi szombatosság vége. [MIOK] Évkönyv. 1973/74. Kiad. a Magyar Izraeliták Országos Képviselőlete. [Szerk. Scheiber Sándor.] Bp., 1974. 217–218.

⁷⁷ Hazai: Szombatos zsidók között, 192.

⁷⁸ „A világon senki se tartotta jobban a törvényt, mint miünk.” Móricz: A szombatosok között, 287. Az útirajzokból kitekintve, a legfájdalmasabban talán a gettóban érintette a géreket a befogadás hiánya. Így emlékezik az utolsó gére asszony az ottani viszonyokra: „A gettóban nem nagyon szerettek bennünket a zsidók. Még ott sem. Nem, bizony isten. Ne haragudjon, de tényleg nem szerettek. Nem úgy öltözködtünk, nem olyan finoman, flancosan, frizurásan. Mezőn dolgoztunk, olyan volt a viselkedésünk is. Azt mondta a gettóban egy nagysága: »Hát maguk zsidók?« Válaszoltam, ha nem lennék zsidó, nem is volnék itt!! Ő érezte bizony, hogy olyan keresztény zsidók vagyunk. Pedig lehet, vallásilag jobb voltam náluk, mi igazi ortodoxok voltunk. Nem mondom, voltak másfélék is, de bizony nem törődtek velünk ott a gettóban, nem is sajnáltak bennünket. A született zsidók nem társalogtak velünk, miért?! Lássa, én a cigányt is szeretem, ha becsületes. De a szentgyörgyi zsidókkal, akik jól ismerték a bözödújfalusiakat, azokkal jól voltunk. Azok nem néztek le bennünket, hogy miért így, és miért úgy!” Erdélyi: Beszélgetések, 20.

⁷⁹ A „született” vagy „születes” kifejezéshez való viszonyulásukról ezt írta Izsáky: „úgy mondja, úgy [...] mint ahogyan fejedelmi családokban arról emlékeznek meg, hogy az arának pedig közvetlen az uralkodó volt az unokaöccse [...] Wohlgeborene – így rebegték, ilyen áhítattal a Marlitt-regényekben a szőke, vérszegény nevelőnők a csupacsizma, csupavállrojt ulánustisztról.” Izsáky: Mit láttam, 267–268. A kifejezéssel kapcsolatban lásd még Erdélyi: Beszélgetések, 14.

⁸⁰ Ács Ezrát és Nagy Mendelt idézi Izsáky: Mit láttam, 255.

bennük, másokat pedig Mózes fiaira vagy az ószövetségi zsidó szántóvetőre; hol tatárok vagy székelyek arcélét és szemvonását látták bennük, hol pedig zsidós vonásokat. Beléjük látták a fajelméletből kialakult elképzeléseiket, és a gérek hitét is. Viseletükben, beszédükben és tetteikben olyan elegyességet találtak, ami meghökkentette őket. A különböző társadalmi rétegekre és vallási csoportokra jellemző ruhadarabok keverése hol sajnálkozó, de tisztelettudó, hol pedig gunyoros megjegyzéseket váltott ki a szemlélőkben. Bár egy-egy kifejezés vagy ruhadarab ismerősen hatott, az összkép előtt mégis idegenkedve és nagyrészt értetlenül álltak.

Felszínesen szemlélve azt állíthatnánk, hogy mind a zsidó, mind pedig a magyar látogatók megegyeztek abban, hogy a gérek nemzetiségre magyaroknak és székelyeknek tekintendők, vallásilag pedig zsidóknak. Ha közelebről megnézzük azonban, nem teljesen így áll a helyzet, ugyanis a zsidók kevésbé konzervatív része elfogadta a gérek betérését, elismerte, hogy ők vallásilag zsidók. Más részük viszont – jellemzően a konzervatívabbak vagy a vallást elutasítók – kritikusan viszonyult hozzájuk. Ehhez hasonlóan a magyarok sem tekintették igazi, hiteles zsidóságnak a vallásukat, csupán valami tudatlan, de eltökélt igyekezetnek látták, mellyel csak megnehezítették sorsukat, ám elismertséget sosem nyerhettek. A befogadásnak ez a külső szemmel is érzékelhető hiánya váltotta ki sokakból a sajnálkozást vagy a gúnyt, és ezt jelezték az olyan elnevezések, mint „tarka kutya” vagy „denevér”. Szegénységüknek okát egyértelműen a hitükben látták és az újabban magukra vállalt rituális elvárásokban, illetve abban, hogy mind a keresztényeknek, mind a zsidóknak szerettek volna kedvében járni. Bár a gérek zárkózottságáról, kevésbeszédűségéről legtöbbször szót ejtettek, az ide vezető szerteágazó okok megértése jórészt az olvasó feladata marad.

A gérek maguk teljes természetességgel élték meg elegyességüket mind öltözködésükben, mind viselkedésükben. Értetlenül és zavarodottan viszonyultak az identitásukat feszegető kérdésekhez. Egyszerre vallották magukat teljes értelemben magyarnak és zsidónak anélkül, hogy nemzeti és vallási identitás közt különbséget tettek volna. Szerettek volna a múltat lezárni, elfelejteni, és más zsidók lenni, mint ősök, ezért zavaró lehetett számukra látogatóik kutakodása, múlt felől való érdeklődése, és csalódást keltő a befogadás hiánya.

Az a fajta zarándoklat, amelyről a tanulmány szólt, a második világháborúval véget ért. A prozelita hitközséget már 1941-ben megszüntették, a gérek pedig megmenekülésük, illetve néhányuk deportálása után végleges vallásváltásra kényszerültek. Az utódok nagy része szétszóródott a nagyvilágban, a faluból pedig a román Conducător gyűjtőtáborba csinált. Az emlékezésnek, az utazásnak és a helyszínhez kötődő utazási irodalomnak azonban mégsem lett vége. Elég az interneten bepötyögni a Bözödújfalú szót, és máris tanúi lehetünk annak, hogyan alakult át, öltött új, modern formát az emlékezés, és a fizikai és szellemi tér bejárása, emlékutazása (például kopjafa-falu bejárása, a leeresztett tó hajdani utcáinak bejárása, a határ bejárása stb.). Ez az újabb irodalom és média jellemzően már nem csupán a szombatosokról szól, hanem az egész falu tragikus sorsáról.

Ma már nem ugyanaz a látvány fogadja az odautazót, ami hajdanán Móriczot. A világ leggyönyörűbb gyalogútján már nem járnak, hiszen nem egy élő közösséghez, hanem egy

halott faluhoz, egy tóba vezet. Böződi György hajdanán még joggal írhatta, hogy „Bözöd-újfalú a székely zsidók Jeruzsáleme. Azzal a különbséggel, hogy ezt a Jeruzsálemet nem sikerült az ellenségnek lerombolnia, ez az egyedüli község, amelyben az ősi vallás fennmaradt – mondhatjuk egészen máig.”⁸¹ Azóta már ez a különbség sem áll fenn, hiszen kő kövön nem maradt a székely Jeruzsálemből. Ennek ellenére – vagy talán éppen emiatt – és többek között az utazóknak köszönhetően is ez a falu mitologizált helyé, térré vált, a tolerancia és annak szöges ellentéte, az önkényes elnyomás szimbólumává. Olyan helyé, ahol a zsidó legendák székely népmesékkal, mondákkal keveredtek, vagy ahol egy lelkes utazó szavaival szólva „a tulipán csókolózott Dávid pajzsával”.⁸²

⁸¹ Böződi: Székely emberek, 239.

⁸² Mezey Ferenc: A szombatosok. *Múlt és Jövő* 14 (1924) 286.